

прот. Андрій Танасійчук

Голова Товариства Українських Каноністів

Види, можливості і труднощі синодальності у Східних Католицьких Церквах

Вступ

Східне церковне право, говорячи про форми синодальності у патріарших чи верховноархієпископських Церквах, передбачило лише три форми синодів: Синод єпископів усієї цієї Церкви свого права, її постійний Синод і митрополичий Синод окремих провінцій. Перед тим як перейти до вивчення можливого існування інших форм синодальності у Східних Католицьких Церквах, слід застановитися над навчанням вселенської Церкви про синодальність у її богословському і правовому вимірах. Такий підхід дозволить краще усвідомити важливість колегіального діяння наступників святих апостолів – архієреїв чи то в окремій патріаршій або верховноархієпископській Церкві, чи то в окремій церковній провінції, чи під час зустрічей ієрархів із багатьох церковних провінцій однієї території.

Поняття синодальності єпископів у церковному праві

Йдучи за думкою Найвищого Законодавця у Католицькій Церкві, Синод єпископів патріаршої чи верховноархієпископської Церкви вважається формою здійснення колегіальної влади управління всіма єпископами цієї Церкви свого права, включаючи також тих, котрі поставлені поза межами канонічної території осідку її Предстоятеля. Такий спосіб синодальності бере свій початок ще з апостольських часів і особливо притаманний Церквам східних традицій. «Адже це з Божого Провидіння сталося, що різні Церкви, засновані в різних місцях апостолами та їхніми наступниками, з бігом часу зрослись у численні, органічно сполучені між собою об'єднання, які, зберігаючи, згідно з Божою постановою, єдність віри і єдину структуру вселенської Церкви, втішаються власними правопорядком, літургійною практикою та богословською й духовною спадщиною. Деякі з них, зокрема давні патріарші Церкви, наче матері віри, породили інших, немовби дочок, з якими аж до наших часів сполучені сув'язю любові в практикуванні святих Таїнств та у взаємному пошануванні прав і обов'язків. Ця однозгідна розмаїтість місцевих Церков ще яскравіше показує католицькість нероздільної Церкви. Так само й об'єднання єпископів нині можуть різноманітно і плідно надавати спільну допомогу, щоб настанова колегіальності знаходила конкретне застосування»¹.

Норми сучасного східного церковного законодавства згідно із завданням, яке на них було покладено у житті Католицької Церкви, а саме віддзеркалювати східний дух християнства через максимальне збереження власних традицій (пор. кан. 40 ККСЦ), а також бути поєднаним чинником між християнами, приналежними до східних не католицьких Церков (пор. кан. 903 ККСЦ), не тільки зберегли поняття синодальності, як це було передбачено у попередньому законодавстві², а й завдяки навчанням II Ватиканського Собору, а також при спільній праці між Папською Комісією з перевірки Східного кодексу канонічного права і факультетом східного канонічного права Папського Східного Інституту в Римі поглибили його розуміння³. «Принцип субсидіарності, який передбачає деяку децентралізацію, застосовувався впродовж багатьох століть на

християнському Сході без будь-якого чіткого відкликання. Таке застосування виражається у визнанні влади патріарха і Синоду; не є підставою повертатись назад, а, навпаки, його більше розвинути. (...) Цей принцип є цінний також у відносинах між главами поодиноких Церков і єпископами, які у власних єпархіях є і мають бути правдивими (реальними) єпископами. Тому повинні бути оновлені як влада патріархів і глав інших Церков свого права, так і відносини, які існують між ними і єпископами»⁴. Тому, отже, однією із головних цілей ККСЦ є (гармонізація) упорядкування принципу синодальності між Синодом єпископів патріаршої Церкви і її патріархом, який, як «отець і глава», її очолює⁵. Це було основним завданням Комісії для редакції ККСЦ, тому що «...виконання колегіальності у різних Церквах через особливі історичні обставини протягом багатьох століть було занедбане через брак синодальних зустрічей і централізації уряду в особі патріарха як церковного і світського глави маленьких християнських спільнот в окремому суспільстві, саме по собі суперечить Євангелії»⁶.

Як вже вище згадувалось у Східних Католицьких Церквах, канонічний устрій яких є патріарший чи верховноархієпископський, синодальність виражається через Синод єпископів патріаршої (верховноархієпископської) Церкви, обов'язкову участь в якому зобов'язані брати усі єпископи, висвячені для служіння у тій самій Церкві (пор. кан. 102 § 1 ККСЦ)⁷.

Також певна форма синодальності виражається і через постійний Синод, який є складовою частиною Патріаршої курії (пор. канн. 115-120 ККСЦ). Це колегіальний орган, який складається з патріарха і чотирьох єпископів, з яких троє обираються Синодом єпископів патріаршої (верховноархієпископської) Церкви, а один іменується патріархом чи верховним архієпископом (пор. кан. 115 § 2 ККСЦ). Можна окреслити діяльність цього Синоду як допоміжного адміністративного органу, який допомагає патріархові у вирішенні важливих питань патріархату⁸. Більше того, Найвищий Законодавець приписує, щоб Предстоятель патріаршої чи верховноархієпископської Церкви у всьому, що стосується всієї очолюваної ним Церкви або важливіших справ, вислухав думку постійного Синоду (пор. кан. 82 § 3)⁹. Крім того, можуть виникнути питання із життя Церкви, для вирішення яких патріарх чи верховний архієпископ повинен отримати попередню згоду цього ж таки Синоду. Для прикладу, такими питаннями можуть бути потреба візитації якоїсь церкви, яка не входить до складу єпархії патріарха, міста чи єпархії (пор. кан 83 § 2 ККСЦ); заснування, зміна чи скасування екзархату (пор. кан 85 § 3 ККСЦ) або навіть скликання «великого» Синоду єпископів власної Церкви (пор. кан. 106 § 1, 2 ККСЦ).

Крім цих двох Синодів, східне церковне законодавство передбачає ще одну форму синодальності, яка притаманна патріаршим і верховноархієпископським Церквам. Тут мова йде про митрополичий Синод у патріаршій чи верховноархієпископській Церкві (пор. кан. 133 § 1, 2 ККСЦ), який суттєво відрізняється від двох попередньо згадуваних, оскільки право його скликання має не патріарх чи верховний архієпископ, а митрополит, який очолює певну церковну провінцію як складову частину патріаршої чи верховноархієпископської Церкви незалежно від того, знаходиться вона в межах території патріаршої Церкви чи поза нею (пор. кан. 138 ККСЦ). Крім того, можуть виникнути ситуації, коли на території однієї держави утворені різні церковні провінції. В таких випадках кожна із цих церковних структур, незалежно одна від іншої, може проводити провінційні Синоди. Незважаючи на певну свободу діяльності такого Синоду, загальне право (ККСЦ) все-таки вказує, що Синод єпископів патріаршої чи верховноархієпископської Церкви має обов'язок встановити терміни, коли може проводитись митрополичий Синод (пор. кан. 133 § 1, 2 ККСЦ).

Звичайно, кожний верховний архієпископ згідно з правом – це митрополит також певного церковного престолу і виконує, крім уряду Предстоятеля власної Церкви, також уряд митрополита для певної церковної провінції, тому, скликаючи митрополичий Синод, робить це як митрополит (пор. кан. 151 ККСЦ), а не як Предстоятель власної Церкви свого права. Якщо загальні норми права чітко про це говорять стосовно верховного архієпископа, то з урядом патріарха дещо інакше. Як показує церковна практика, мова йде про те, що патріарх, навіть якщо східне законодавство про це чітко не говорить, не завжди офіційно визнаний митрополитом певної церковної провінції у значенні канону 133 ККСЦ. У таких випадках все таки він виконує митрополичі права і обов'язки, але в тих місцях, де провінції не засновані (пор. кан. 80, 1 ККСЦ). Приклади вищезгаданих ситуацій можна знайти у таких патріарших Церквах, як коптійська Церква у Єгипті, маронітська Церква чи сирійська Церква у Лівані. Натомість у вірменській Церкві, що у Лівані, патріарх є також офіційним митрополитом для власної провінції. Така сама ситуація існує в халдейській Церкві в Іраку і в мелхітській Церкві у Сирії¹⁰.

Загальні норми лише раз говорять про цей вид Синоду, а саме коли перелічують права митрополита, який може його скликати, і одночасно відводять значну роль Синоду єпископів патріаршої Церкви, який має повне право визначити час, коли потрібно проводити такі Синоди, а також повинен вказати ряд питань, які митрополичий Синод може розглядати (пор. кан. 133 § 1, 2 ККСЦ). Хоча із цим останнім можна дещо дискутувати. Отже, якщо говорити про існування митрополичого Синоду у патріаршій чи верховноархієпископській Церкві, можна ствердити, що такий Синод у своїй діяльності залежить від Синоду єпископів цієї Церкви. Крім того, слід передбачити, що у випадку, коли патріарша чи верховноархієпископська Церква складається із багатьох митрополій, розташованих у межах території патріаршої Церкви чи поза нею, «діяльність» цих митрополичих Синодів залежно від регіону, а навіть країни їх проведення може істотно відрізнятись.

Нові можливості

Представивши в загальний спосіб богословські і канонічні аспекти синодальності, передбачені східними нормами права, пропонуємо подивитись на іншу форму зустрічей і діяльність східних католицьких єпископів, котрі до патріаршних чи верховноархієпископських Церков.

Як вже було попередньо згадано, не всі патріархи є також офіційно призначеними митрополитами. Це дозволяє ствердити, що не всі патріарші Церкви мають установлені митрополії. Натомість цілком інакше у Церквах зі статусом верховноархієпископських, тому що кожний верховний архієпископ є також митрополитом (пор. кан. 151 ККСЦ). Натомість якщо уважно придивитись до цих Церков свого права, а їх є чотири: сиро-малабарська, сиро-маланкарська, українська і румунська, то можна зауважити, що лишень дві з них мають більше ніж одну офіційно утворену митрополію на тій самій території. Такими Церквами є УГКЦ і сиро-малабарська, а сиро-маланкарська Церква має одну офіційно визнану митрополію. Натомість, говорячи про румунську Церкву, посилаючись при цьому на офіційні документи Католицької Церкви, потрібно ствердити, що в ній немає митрополії, хоча, згідно з правом, її Предстоятель верховний архієпископ також є і митрополитом¹¹.

Говорячи про верховноархієпископські Церкви, які в границях однієї держави мають більше ніж одну офіційно встановлену митрополію, необхідно ствердити, що українська Церква налічує чотири, натомість сиро-малабарська Церква аж п'ять церковних провінцій.

Звичайно, кожна із цих митрополій, розміщених на одній і тій самій території, згідно зі встановленими нормами, має право проводити власні Синоди. Натомість питання або навіть і труднощі виникнуть у тому випадку, якщо ці ієрархічні структури митрополичого рівня для координації і єдності власних дій на одній території захочуть провести спільні наради, наслідком яких буде видача зобов'язуючих рішень для усіх вірних цих церковних провінцій. Яку форму цих зустрічей зможуть офіційно прийняти ці зібрання митрополитів і чи ККСЦ передбачає такі можливості?

Утворення Синоду Ієрархів «Церкви свого права» національної території

Правові виходи надання канонічності такого виду синодальності різних митрополитів і єпископів однієї національної території і прийнятих ними рішень можна віднайти серед норм сучасного церковного законодавства, яким у щоденному житті користуються Східні Католицькі Церкви.

Однією із пропозицій може бути рішення усіх єпископів патріаршої чи верховноархієпископської Церкви про надання права власному Предстоятелю утворити «Синод Ієрархів «Церкви свого права» національної території» для частини архієреїв власної Церкви, які здійснюють владу на одній і тій самій території.

Будучи синодальним, рішення, прийняте власним Синодом єпископів, який є найвищим законодавчим органом для власної Церкви (пор. кан. 110 § 1 ККСЦ), щоб набути юридичну силу, має бути оприлюднене її Главою, який, здійснюючи виконавчу владу у власній Церкві, повідомляє про це усіх вірних через видання окремого декрету (пор. кан. 112 § 1 ККСЦ). Крім того, загальне право приписує, що усі рішення чи закони, прийняті на Синоді єпископів, повинні бути надіслані до Римського Архієрея (пор. кан. 111 § 3 ККСЦ).

Якщо говорити з точки зору канонічного права про поняття особи Римського Архієрея, то не слід плутати його із поняттям Апостольської Столиці, тобто Римською Курією, завданням якої є щоденно надавати допомогу Святійшому Отцю у його служінні (пор. кан. 48 ККСЦ). У випадку помилкового вибору адресата, тобто надіслання повідомлення про прийняте синодальне рішення до однієї з ватиканських Дикастерій¹², яка покликана займатися справами християн, приналежних до Східних Католицьких Церков, такий орган виконавчої влади у Католицькій Церкві, ствердивши власну некомпетентність, повинен передати справу Римському Архієрею або повернути її.

Ствердження власної некомпетентності Дикастерією Римської Курії має на меті вказати одну особливість, про яку часто забувають, особливо у випадках, коли говориться про ситуації, не передбачені церковним правом. Мова йде про існуючі церковні приписи, які потребують правильної інтерпретації відповідним церковним органом¹³, або про нові обставини і виклики у житті Церкви, які не були передбачені церковним законодавством, а тому потребують додаткових відповідних змін до існуючого загального права (ККСЦ). Це, в свою чергу, здійснюється виключно найвищим законодавцем Католицької Церкви, а саме Римським Архієреєм.

Щодо ствердження власної некомпетентності про внесення змін до загального права говорять Апостольська конституція «Добрий пастир» і Генеральний Регламент Римської Курії¹⁴. Згідно із першим документом, ватиканські Дикастерії наділені виключно виконавчою, звичайною, заступною і судовою владою управління¹⁵, натомість другий документ, говорячи про виконавчу владу, стверджує, що вона реалізується через видавання загальних виконавчих декретів та інструкцій¹⁶, які перед тим все-таки потребують обов'язкового схвалення Святійшого Отця¹⁷. Отже, вони позбавлені законодавчої влади управління і тим самим не наділені правом вносити зміни до норм ККСЦ.

У випадку позитивної відповіді Святійшого Отця щодо такого синодального рішення, а саме надати право патріархові чи верховному архієпископу скликати на «Синод» усіх митрополитів і єпископів, що діють в кордонах однієї держави, можна ствердити, що вона (відповідь) тим самим вносить суттєві зміни до ККСЦ. Крім того, будучи одночасно юридичною нормою, встановленою поза загальним правом, виключно для окремої Церкви свого права, могла би також вважатись *Ius speciale* для цієї Церкви. Згадуючи при нагоді поняття *Ius speciale*, пропонується, щоб такий вид права включав не тільки питання, які б розглядали розширення права патріарха чи верховного архієпископа щодо вірних, приналежних до очолюваної ним Церкви, які знаходяться поза його канонічною територією і позбавлені душпастирської опіки власного ієрарха. Потрібно, щоб будь-яке інше питання, не передбачене ККСЦ, але видане окремим документом Римським Архієреєм для окремої Церкви свого права, вважалось для неї *Ius speciale*.

Внесення змін до церковного права для усіх Східних Католицьких Церков не є чимось новим у житті цих Церков свого права. Таку практику можна зауважити і в минулому, а саме коли Святійший Отець Іван Павло II Апостольським Листом «*Ad tuendam fidem*» від 18 травня 1998 р. вніс зміни до канн. 750 і 1371, 1 ККП і до канн. 598 і 1436 ККСЦ¹⁸, а також рішення Венедикта XVI у формі апостольського Листа «*Omnia in mentem*» від 26 жовтня 2009 р. щодо зміни змісту канонів 1008, 1009, 1086 § 1, 1117, 1124 латинського Кодексу¹⁹.

У разі відсутності не тільки звичайної відповіді, але відповіді позитивного змісту Римського Архієрея все-таки потрібно ствердити, що таке синодальне рішення не можна вважати прийнятим згідно з нормами загального права (*contra ius commune*).

*Обмеження голосу під час Синоду єпископів патріаршої чи
верховноархієпископської Церкви*

Однією з відповідей на поставлене вище запитання може бути також неофіційна думка окремих науковців зі східного канонічного права. Вони пропонують, щоб Синод єпископів патріаршої чи верховноархієпископської Церкви прийняв рішення, яким би обмежував вирішальний голос єпархіяльних єпископів і єпископів-помічників, поставлених поза канонічною територією цієї Церкви свого права, щодо питань, які стосуються церковного життя вірних на канонічній території їхнього Предстоятеля (пор. кан. 102 § 2 ККСЦ). З прийняттям вищезгаданої пропозиції як синодального рішення всі синодальні нововведення пізніше мали би обов'язково бути відображені у формі окремих артикулів Статуту Синоду єпископів патріаршої чи верховноархієпископської Церкви²⁰. Тим самим такі рішення, як і їх внесення до Статуту, можна класифікувати як партикулярне право, про яке згадує Найвищий Законодавець у кан. 102 § 2 ККСЦ.

У такий спосіб надавалась би можливість проводити Синоди єпископів цих Церков без обов'язкової присутності єпископів, поставлених поза межами канонічної території їхнього Предстоятеля.

На перший погляд, така пропозиція видається слушною ідеєю «канонізувати» таку форму зустрічей митрополитів і єпископів однієї національної території. З іншого боку детальне інтерпретування інших норм ККСЦ дає протилежну відповідь.

Насамперед мова йде про те, що, відповідно до норм права, усі висвячені єпископи цієї Церкви мають важкий обов'язок брати участь у Синоді єпископів власної Церкви (пор. кан. 102 § 1 і кан. 104 § 1 ККСЦ). Тому, попри існування такого синодального рішення щодо обмежуючого голосу, на такий Синод

(синодальні зустрічі) і так мусили би приїжджати усі висвячені єпископи цієї Церкви.

Така пропозиція могла би вважатися слушною і прийнятою лишень у тому випадку, якби «Синод Ієрархів «Церкви свого права» національної території» проводився в той самий час, що і Синод усіх єпископів цієї Церкви. На практиці це виглядало б так: перед офіційним закриттям Синоду при збереженні кворуму висловлюють свою думку всі єпископи, за винятком тих, котрі поставлені поза межами канонічної території власної Церкви свого права, тому що їхній голос обмежений.

Пізніше прийняті рішення могли би класифікуватись як рішення «Синоду Ієрархів «Церкви свого права» і мали би зобов'язуючу силу виключно для вірних, які знаходяться на канонічній території власної Церкви.

Попри слушність пропозиції деяких науковців, тут все-таки виникає одна проблема: «Синод Ієрархів «Церкви свого права» правосильно міг би відбуватись виключно тоді, коли й «великий» Синод власної Церкви, а він, згідно з правом, проводиться лишень раз до року (пор. кан. 106 § 2 ККСЦ).

Зустрічі Ієрархів, приналежних до різних провінцій (кан. 84 § 2 ККСЦ)

У каноні 84 § 2 ККСЦ знаходимо важливий припис: «Патріярх повинен також заохочувати до частих зустрічей між Ієрархами та іншими вірними, які, на його розсуд, слід скликати в пастирських справах та інших питаннях, що стосуються або всієї Церкви, на чолі якої він стоїть, або якоїсь провінції чи округи». Дана канонічна норма дає право і навіть покладає на Патріярха обов'язок проводити такі зустрічі ієрархів власної Церкви свого права для вирішення важливих питань, які стосуються різноманітних аспектів діяльності чи то всієї Церкви, чи окремої провінції. Саме цей механізм, на нашу думку, без внесення додаткових змін до ККСЦ і дає повноцінну можливість належно організувати синодальну діяльність різних митрополитів і єпископів однієї національної території.

Законодавче врегулювання рішень таких зустрічей митрополитів і єпископів однієї національної території під головуванням їхнього Першоїєрарха могли би відбуватися у наступні способи: а) через затвердження рішень і вказівок на митрополичих Синодах в кожній окремій провінції. В такому разі потрібно скликати митрополичі Синоди; б) через проголошення окремим єпархіяльним єпископом прийнятих рішень у власній єпархії чи екзархії. Але таке вирішення могло би бути позбавлене синхронізованості у законодавчій діяльності окремих архієреїв; в) через оприлюднення патріярхом чи верховним архієпископом, який користується власним правом (пор. кан. 82 § 1, 2-3 ККСЦ), прийнятих рішень таких зустрічей у формі окремого документа. У такий спосіб він, зберігаючи синодальну діяльність архієреїв із різних митрополій однієї національної території, скеровував би до вірних власної Церкви різні *вказівки*, через які відбувалось би викладання правдивої науки, плекання побожності, виправлення зловживань, затвердження і рекомендування практик, які сприяли б духовному добру вірних, а також і видавання *соборних послань* щодо питань, які стосуються власної Церкви й обряду.

Закінчення

Норми ККСЦ, які є результатом тривалої людської праці, цього року мають свій срібний ювілей, а саме 25 років, відколи були проголошені Святійшим Отцем, а сьогодні вже святим Іваном Павлом II. Будучи першим спільним правом для усіх Східних Католицьких Церков, вони внесли багато корисного у їхнє життя, тому що стали «путівником», з допомогою якого змогли спокійно

формувався і розвивався в усіх вимірах, а саме богословському, літургійному, духовному і правовому.

Будучи «працею людських рук» східне церковне законодавство не змогло передбачити усіх складних обставин і ситуацій, з якими впродовж цих років зіткнулися і продовжують стикатися Східні Католицькі Церкви. Тут варто подумати про нову і постійну імміграцію вірних з власних *східних регіонів* чи *територій східного обряду* на землі, де переважає і є традиційною Латинська Церква, або про потребу утворення нових форм синодальності у патріарших чи верховноархієпископських Церквах.

Отже, це опрацювання пробує показати існуючі механізми церковного права, з допомогою яких окремі Церкви свого права патріаршого чи верховноархієпископського стутусу, маючи більше однієї офіційно визнаної митрополії в межах національної території, змогли би краще й ефективніше в майбутньому розвиватися.

¹ Пор.: Догматична конституція про Церкву *Lumen Gentium*, арт. 23.

² Пор.: Pius XII. *Motu proprio Cleri sanctitati*, 15 Augusti 1957, канони 288-295; 340-351 // AAS 49 (1957). – С. 521-523; 534-538.

³ Пор.: С. Vasil'. *Patriarchálne cirkvi v Kódexe kánonov východných cirkví*. Trnava, 1999. – С. 56.

⁴ Пор.: Nuntia 26 (1988) 107-108.

⁵ Пор.: С. Vasil'. *Patriarchálne cirkvi v Kódexe kánonov východných cirkví*. Trnava, 1999. – С. 81-84, 89-91.

⁶ Пор.: I. Žužek. *Alcune note circa la struttura delle Chiese orientali* // *Understanding the Eastern Code*, Kanonika 8. Roma 1997. – С. 142.

⁷ Корисні опрацювання з цієї теми див.: E. Eid. *La figure juridique du patriarche*. – Rome, 1963; V. Parlato. *L'ufficio patriarcale nelle Chiese orientali dal IV al X secolo*. – Padova, 1969; I. Žužek. *Un Codice per una «varietas Ecclesiarum»* // *Understanding the Eastern Code*, Kanonika 8. Roma 1997. – С. 239-265; С. Vasil'. *Patriarchálne cirkvi v Kódexe kánonov východných cirkví*. Trnava, 1999; А. Танасійчук. *Законои, рішення і адміністративні акти Синоду Єпископів Патріаршої Церкви* // Богословський Портал, 2014. — <http://theology.in.ua/ua/bp/theologia/practical/canon/57103/> (останнє відвідування 12.10.2014).

⁸ Пор.: E. Eid. *La figure juridique du patriarche*. – Rome, 1963. – С. 104.

⁹ Пор.: O. Khortyk. *Status prawny Kościoła Arcybiskupiego Większego*. – Lublin, 2006. – С. 326-330.

¹⁰ Пор.: *Annuario Pontificio* 2014. Città del Vaticano, 2014. – С. 1136-1139.

¹¹ Там само.

¹² Пор.: Конгрегація для Східних Церков // *Pastor Bonus*, арт. 58. — С. 82–83 або Відділом з відносин із державами Державного Секретаріату Апостольського Престолу — див.: AAS 98 (2006). – С. 65-66.

¹³ Пор.: Папська Рада з інтерпретації законодавчих текстів, арт. 154-158 — див. Ioannis Pauli II. *Const. Ap. Pastor Bonus*, 28 giugno 1988 // AAS 80 (1988). — С. 841–930. Італійський переклад: Giovanni Paolo II. *Cost. Ap. Pastor Bonus* // *Commento alla Pastor Bonus e alle Norme sussidiarie della Curia Romana* / ред. P. Pinto. — Città del Vaticano, 2003. — С. 223-227.

¹⁴ Пор.: Giovanni Paolo II. *Regolamento Generale della Curia Romana* // *Commento alla Pastor Bonus e alle Norme sussidiarie della Curia Romana* / ред. P. Pinto. — Città del Vaticano, 2003. — С. 371–471.

¹⁵ Пор.: *Pastor Bonus*, арт. 18... — С. 34–35.

¹⁶ Пор.: *Regolamento Generale della Curia Romana*, арт. 125 § 2... — С. 446.

¹⁷ Пор.: J. García Martín. *Atti amministrativi generali*. – Roma, 2004. – С. 122-126.

¹⁸ Пор.: Ioannis Pauli II. *Litt. Ap. Ad tuendam fidem* // AAS 90 (1998). – С. 457-461.

¹⁹ AAS 102 (2010), pp. 8-10.

²⁰ Пор.: Кан. 113 ККСЦ.